

**นิตยสารธรรมจักษุ (พ.ศ. 2437-2454):
ความเป็นมาและสารัตถะ***

**Dhammacakṣu magazine (1894-1911):
Its background and contents**

พระมหาสารวุธ โปธิศรีขาม* และณัชพล ศิริสวัสดิ์**

Phramaha Sarawut PHOSRIKHAM and Natchapol SIRISAWAD

* นิลิตระดับดุขฎฐิบัณทิต,

* ** ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* Ph.D. Candidate, * ** Department of Eastern Languages,
Faculty of Arts, Chulalongkorn University, Thailand

ตอบรับบทความ (Received) : 30 เม.ย. 2566

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 21 พ.ค. 2566

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 8 ก.ค. 2566

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 17 ส.ค. 2566

* บทความนี้เรียบเรียงมาจากส่วนหนึ่งของดุขฎฐิบัณทิต เรื่อง “พุทธธรรมในนิตยสารธรรมจักษุ ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นบรรณาธิการ พ.ศ. 2437-2454: ความเป็นมา สารัตถะ และบทบาทต่อพุทธศาสนาไทย” หลักสูตรอักษรศาสตร์ดุขฎฐิบัณทิต สาขาวิชาภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยมี ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ณัชพล ศิริสวัสดิ์ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นอาจารย์ที่ปรึกษา

บทคัดย่อ

นิตยสารธรรมจักษุ (พ.ศ. 2437-2454) เป็นนิตยสารทางพุทธศาสนาเล่มแรกของประเทศไทย ก่อตั้งโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เพื่อฝึกหัดแปลพระสูตรและอธิบายธรรมะแก่บุคลากรของมหามกุฏราชวิทยาลัย และเพื่อเผยแผ่พุทธธรรม การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาความเป็นมาของนิตยสารธรรมจักษุ พ.ศ. 2437-2454 เพื่อวิเคราะห์สารัตถะและกลวิธีนำเสนอพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักษุ พ.ศ. 2437-2454 และเพื่อศึกษาบทบาทสำคัญของพุทธธรรมในนิตยสารธรรมจักษุที่มีต่อพุทธศาสนาไทย เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร

จากการศึกษาความเป็นมาของนิตยสารธรรมจักษุ สรุปได้ 3 ประการ คือ 1) การเข้ามาของสื่อสิ่งพิมพ์ของตะวันตก 2) ความปริวิตกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการเข้าใจพุทธธรรมของพระภิกษุสามเณรในสยามประเทศ 3) การเป็นหนึ่งในวัตถุประสงค์ของการเผยแผ่พุทธธรรมของมหามกุฏราชวิทยาลัย ส่วนการศึกษาสารัตถะและกลวิธีนำเสนอพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักษุ พบว่า สาระสำคัญของพุทธธรรม จำแนกเนื้อหาออกเป็น 10 หมวด ได้แก่ 1. พุทธสมัย (พระสูตรแปล) 2. วรรณภาพุทธสมัย (อธิบายความพระสูตรแปล) 3. พุทธานุพุทธประวัติ 4. คำอธิบายความแห่งพุทธานุพุทธประวัติ 5. ปกิณกเทศนา 6. กลามรรค 7. ธรรมเหตุทัย 8. สุภาสิต นิทานสาธก 9. หนังสือนักปราชญ์เก่า 10. เรื่องเบ็ดเตล็ด อาจสรุปได้ว่า ความเป็นมาและสารัตถะพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักษุ สะท้อนให้เห็นถึงเปลี่ยนแปลงด้านความรู้ ความเข้าใจที่มีต่อพุทธธรรม และการเผยแผ่พุทธธรรมของฝ่ายศาสนจักรสามารถประยุกต์เข้ากับบริบทสังคมไทยร่วมสมัยภายใต้สังคมไทยที่มีความเจริญก้าวหน้าตามกระแสโลกตะวันตก

คำสำคัญ: นิตยสารธรรมจักษุ พุทธธรรม ความเป็นมา สารัตถะ

Abstract

The earliest Buddhist publication in Thailand was Dhammacakṣu Magazine (1894–1911), which was established by His Royal Highness Prince-Patriarch Vajirañāṇavarorasa during the reign of King Chulalongkorn, Rama V. The periodical’s goal was to practice sutra translation as well as to spread the Buddha Dhamma and enlighten the faculty and staff of Mahamakut Buddhist College. This study’s objectives are to investigate the Dhammacakṣu Magazine’s (1894–1911) background, the Buddhadhamma’s contents and techniques of presentation within, and the significant influence the Buddhadhamma has had on Thai Buddhism. A documentary study was thus conducted.

From an analysis of the background of Dhammacakṣu, three things can be inferred: 1) the appearance of Western print media, 2) King Chulalongkorn’s concern over the Buddhist monks’ comprehension of Siam, and 3) the propagation of Buddhism as one of the aims of Mahamakut’s College of Buddhism. Regarding the examination of the Buddhadhamma’s content and methods of presentation that were used in the Dhammacakṣu magazine, it was discovered that the Buddhadhamma’s content were divided into ten categories as follows: 1. The Buddhasamaya (translated sutras) 2. The Buddha-samaya Vaṇṇana (the explanation of the translated sutra) 3. The Buddhānubuddhapravatti (Buddha’s life story) 4. A description of Buddha’s life story 5. Pakiṇṇakadeṣaṇa (the various Buddhadhamma) 6. Kathamagga (the various teachings of monks)

7. Dhammaharuethai (the essence of Buddhadhamma) 8. Proverbs and Tales of Buddhism 9. The Book of Old Philosophers 10. Trivia. In conclusion, The Background and Contents of Buddhadhamma as published in Dhammacakṣu magazine, which reflects changes in knowledge and understanding of Buddhism and the propagation of a Buddhist Dhamma that could be applied to the context of a Thai society under the influence of western ideas.

Keyword: Dhammacakṣu Magazine, Buddhadhamma, Background, Content

1. บทนำ

พุทธธรรมเป็นรากฐานของสังคมไทยมาช้านาน มีส่วนในการสร้างคุณลักษณะไทยที่มีความมั่นคงในพระพุทธศาสนาศรัทธาในพระรัตนตรัย นิยมการทำนุบำรุงพระศาสนา มีความสุภาพอ่อนโยน รักสันติประนีประนอม ประสานประโยชน์ กตัญญู เคารพผู้ใหญ่ มีเมตตา ไม่จมปลักในความทุกข์ และรักอิสระ¹ หากพิจารณาจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาของไทย จะเห็นได้ว่า ในแต่ละยุคจะมีคำสอนทางพระพุทธศาสนา เข้ามามีบทบาทในฐานะที่เป็นรากฐานของคติ ความเชื่อ และวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมไทย ตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์สุโขทัย ถึงก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยตามแบบอย่างตะวันตกในช่วงรัชกาลที่ 3 อย่างไรก็ตาม แนวความเชื่อความศรัทธาในการนับถือพระพุทธศาสนาของชาวไทยได้สืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์นั้นไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงเลย ในแง่ของการสืบทอดในเรื่องของบาปบุญ กฏแห่งกรรม ความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ การนับถือผี โชคลาง ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ที่ปะปนอยู่ในพระพุทธศาสนา² เมื่อวัฒนธรรมตะวันตกได้ไหลบ่าเข้ามาสู่สังคมไทยจึงทำให้มีความพยายามในการอธิบายและตีความหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาให้สอดคล้องกับวิทยาศาสตร์และแสดงถึงความมีเหตุผลของพระพุทธศาสนา ดังหนังสือแสดงกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ที่ได้อธิบายหลักสาระพุทธธรรมและโลกภูมิให้สอดคล้องกับแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ โดยการตีความใหม่และเน้นความมีเหตุผลของพระพุทธศาสนา ดังความตอนหนึ่งว่า

¹ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัย ถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง*, โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536). บทนำ.

² พาสณา กิจถาวร, “บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), 86.

ถ้าจะถือว่า ตายไปสวรรค์ทีเดียว ไม่กลับมาเกิดอีก ตกนรก ก็ตกอยู่ที่เดียว ไม่พ้นทุกข์ได้ ก็บุคคลนั้นๆ ที่ได้ไปสวรรค์ประพาศ ความชั่วก็มี ก็ความชั่วนั้น จะไปเสียที่ไหนเล่า ถ้าจะถือว่ามิผู้รับ ความชั่ว คือรับบาปนั้นไว้เสียหมด ให้เหลืออยู่แต่บุญ ก็ท่านผู้รับ บาปนั้น จะมีขาดเมตตาจิตรข้างหนึ่งภา ก็บุคคลที่ไปตกนรก ไม่มี ผู้ได้รับบาป แลความดีกุศลผลบุญเขาทำไว้ก็มี ก็ความดีจะให้ของ เขาสูญเสียไปเสียไหนเล่า จึงไม่ให้เค้าพ้นทุกข์ได้ ความเหล่านี้ จำจะต้อง ตกตรองให้เห็นจริงในใจก่อน ด้วยท่านผู้รับบาปก็ไม่เห็นเนื้อเห็น ตัวว่าท่านอยู่ที่ไหน เปนแต่คำคนโบราณกล่าวต่อ ๆ กันมา ถ้าไม่มี ผู้รับบาปเหมือนยังว่า จะมีเสียที่ไฟภา ข้อที่ว่ามิผู้รับบาปนี้ เปรียบ เหมือนยังกับจะมูกของตัวมิไม่หายใจ ไปขอยืมจะมูกของท่านผู้อื่น มาหายใจ ขอให้ท่านทั้งหลายตฤตรองดูให้ดี ถ้าสิ่งไหนว่าจะเปน ที่พึงแก้ตัว จะได้ปฏิบัติให้ถูกต้องไปในปะระโลกเบื้องหน้านั้นแล³

เมื่อสังคมไทยต้องเผชิญกับระบบความคิดอีกรูปแบบหนึ่งที่ต้องการคำอธิบายในเรื่องต่าง ๆ ที่เป็นเหตุเป็นผลไม่ขัดกับสามัญสำนึกที่เกี่ยวกับสภาพแวดล้อม ธรรมชาติ ชีวิต และวิทยาศาสตร์ ดังนั้น ความเชื่อในเรื่องศาสนาที่ปะปนกับไสยศาสตร์ จึงค่อย ๆ เสื่อมลงไป เกิดความพยายามในการปฏิรูปพระพุทธศาสนา เพื่อให้หลุดพ้นจากขนบธรรมเนียมและความเชื่อดั้งกล่าว โดยให้ตระหนักถึงความบริสุทธิ์ของพระธรรมวินัยและมุ่งเน้นไปในเรื่องของพระพุทธ

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), *หนังสือแสดงกิจจานุกิตย The Modern Buddhist, LIST OF COMMON TREES, SHRUBS, ETC. IN SIAM*, ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทาน ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลอากาศเอกสิทธิ เสวตศิลา ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม., ภ.ป.ร. 3 ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันอาทิตย์ ที่ 26 มิถุนายน พุทธศักราช 2559 (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2559), 405.

ศาสนาจารีตนิยม⁴ กล่าวคือ ส่งเสริมให้ชาวพุทธใช้โยนิโสมนสิการ (ปัญญา) เป็นหลักการใช้เหตุผล⁵ และถือว่าเป็นช่วงเวลา que พระพุทธศาสนาได้รับอิทธิพลอย่างมากจากวัฒนธรรมตะวันตก โดยเฉพาะเรื่องวิทยาศาสตร์ และวิทยาการศึกษา เป็นต้น ทำให้เกิดการสร้างพระพุทธศาสนารูปแบบใหม่⁶ โดยเน้นความเข้าถึงสาระ ในแนวสัจนิยม เหตุผลนิยม และมนุษยนิยม มีการปฏิเสธชีวิตตามกรรมทั้งมีความพยายามที่จะนำเสนอการปฏิบัติระบบทาน ศีล ภาวนา สำหรับคฤหัสถ์ และระบบศีล สมาธิ ปัญญา สำหรับพระสงฆ์ รวมทั้งได้เริ่มต้นการเสนอพุทธธรรมแนววิทยาศาสตร์ เพื่อรักษาคุณค่าแห่งพุทธธรรม⁷ ซึ่งมีนัยสำคัญต่อการสร้างรากฐานของสังคมให้เข้มแข็งมั่นคงยิ่งขึ้น โดยขอบเขตสาระพุทธธรรมจะถูกเลือกสรรและนำมาสร้างคุณลักษณะไทยที่เหมาะสมกับบริบทของยุคต่าง ๆ ได้เหมาะสม จะเห็นว่าการรู้จักเลือกสรรและสื่อสารพุทธธรรมที่เหมาะสมแก่สังคมไทยในแต่ละช่วงกาลสมัย จึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญยิ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 มีแนวทางเลือกสรรและสื่อสารพุทธธรรมสู่สังคมในลักษณะที่เป็นแก่นแท้และทันสมัย มีการเน้นธรรมชาติประพฤติดีให้มีความสุข การแสวงหาความสุขของมนุษย์โดยนิยามความสุขว่า ประพฤติชั่วให้ความทุกข์ ค่านิยมพฤติกรรมที่เรียกว่าสัมมาจารี ได้เน้นการทำหน้าที่แก่บุคคลและสถาบันในขอบข่ายที่กว้างขึ้นตามสภาพการขยายตัวของสังคม ซึ่งสาระธรรมในช่วงนี้ได้มีส่วนสร้างความสามัคคีของคนในชาติ ช่วยพัฒนาคนให้มีคุณสมบัติความ

⁴ ภัทรพร สิริกาญจน, *พระพุทธศาสนาในประเทศไทย: เอกภาพในความหลากหลาย* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2557), 81.

⁵ เรื่องเดียวกัน, 113.

⁶ อเล็กซานเดอร์ บี. กริสโวลด์, *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม, แปลโดย สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล ทรงพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในมหามงคลสมัยพระชนมายุเสมอด้วยสมเด็จพระราชบิดา วันอาทิตย์ที่ 29 สิงหาคม พุทธศักราช 2508* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2508), 45.

⁷ สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง, บทนำ.*

ประพลติชอบควบคุมไปกับการเลี้ยงชีวิตชอบ⁸ ดังนั้น เพื่อให้พระพุทธรศาสนาในสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปจากพระพุทธรศาสนาที่ตั้งอยู่บนฐานของความเชื่อสู่พระพุทธรศาสนาที่สามารถอธิบายได้ด้วยหลักเหตุผล และสามารถประยุกต์เข้ากับบริบทสังคมร่วมสมัย พร้อมทั้งปฏิรูปความรู้ ความเข้าใจที่มีต่อพุทธรธรรมของพุทธรศาสนิกชน และการเผยแผ่ธรรมของพระภิกษุสงฆ์ในยุคสมัยนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พร้อมทั้งพระเถรานุเถระ และนิสิตของมหาสมณกุฎราชวิทยาลัย มีพระดำริที่จะแปลความหมายพระสูตรต่าง ๆ ในพระไตรปิฎก พร้อมทั้งอธิบายหรือตีความพุทธรธรรมที่เป็นวรรณกรรมบาลีแปลในรูปแบบหนังสือฝรั่ง⁹ โดยผ่านสื่อสิ่งพิมพ์ที่เข้ามามีอิทธิพลในยุคสมัยนั้น คือการออกนิตยสารธรรมจักขุ เผยแพร่ประจำทุก ๆ เดือน

นิตยสารธรรมจักขุ ตีพิมพ์เผยแพร่ออกสู่สาธารณชนฉบับแรก เมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2437 ฉบับสุดท้าย ฉบับที่ 17 เดือน กรกฎาคม พ.ศ. 2454 จำนวน 156 ฉบับ รวมกับฉบับที่ตีพิมพ์เนื่องในโอกาสพิเศษอีก 3 ฉบับ มีจำนวนทั้งสิ้น 159 ฉบับ (เบื้องต้นจำหน่ายเป็นรายเดือน ครั้นภายหลังจึงปรับเป็นรายไตรมาส เมื่อปีพุทธรศักราช 2448 โดยตีพิมพ์เดือน/ไตรมาสละ 1 ฉบับ) ตลอดระยะเวลา 17 ปี ถือว่าเป็นเครื่องมือสื่อสารที่สำคัญและรวดเร็วที่สุด สำหรับเผยแผ่คำสอนทางพุทธรศาสนาไปสู่สาธารณชนชาวไทยและสร้างความเปลี่ยนแปลงด้านการเผยแผ่พุทธรธรรมในยุคสมัยนั้น ดังที่ปีเตอร์ สกิลลิง และซานติ ภัคดีคำ (Peter Skilling, Santi Pakdeekham) กล่าวว่า นิตยสารธรรมจักขุ เป็นงานวรรณกรรมหรืองานแปลแนวบุกเบิกที่เป็นการตีพิมพ์ในรูปแบบการแปลใหม่¹⁰ จากความสำคัญของนิตยสารธรรมจักขุในฐานะที่เป็นนิตยสารทางพุทธรศาสนาเล่ม

⁸ ที่เดียวกัน

⁹ Skilling Peter and Santi Pakdeekham, *Pali and vernacular literature transmitted in Central and Northern Siam* (Bangkok: Fragile Palm Leaves Foundation, Lumbini International Research Institute, 2004), preface.

¹⁰ Id.

แรกของประเทศไทย ทำให้ผู้วิจัยต้องการทราบถึงความเป็นมาและสาร์ตละพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักษุ ว่าเกิดขึ้นเพราะสาเหตุใดและตีพิมพ์สาร์ตละพุทธธรรมใดบ้าง

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาความเป็นมาของนิตยสารธรรมจักษุ พ.ศ. 2437-2454
2. เพื่อวิเคราะห์สาร์ตละและกลวิธีนำเสนอพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักษุ พ.ศ. 2437-2454
3. เพื่อศึกษาบทบาทสำคัญของพุทธธรรมในนิตยสารธรรมจักษุที่มีต่อพระพุทธศาสนาไทย

วิธีดำเนินการวิจัย

บทความวิจัยนี้ เป็นบทความวิจัยเชิงเอกสาร โดยผู้วิจัยแบ่งขั้นตอนการวิจัยเป็น 4 ขั้นตอน คือ

ขั้นตอนที่ 1 รวบรวมข้อมูลที่ปรากฏอยู่ในนิตยสารธรรมจักษุ ระหว่างปี พ.ศ. 2437-2454 รวมทั้งพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษาและการคณะสงฆ์ บทพระนิพนธ์ต่าง ๆ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส รายงานการจัดการคณะสงฆ์ การพระศาสนา ราชกิจจานุเบกษา ข่าวเทศาภิบาล และสรุปรายงานการประชุมต่าง ๆ ของคณะสงฆ์

ขั้นตอนที่ 2 ศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูล

ขั้นตอนที่ 3 เรียบเรียงผลการวิจัย

ขั้นตอนที่ 4 สรุปผลการวิจัยและอภิปรายผล

2. ความเป็นมาและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเกิดขึ้น ของนิตยสารธรรมจักษุ

ในเบื้องต้น ผู้วิจัย จะได้กล่าวถึงปัจจัยที่ส่งผลต่อการเกิดขึ้นของนิตยสารดังกล่าว 3 ประการ คือ ข้อสันนิษฐานว่าด้วย 1) การเข้ามาของสื่อสิ่งพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 4 2) ความปริวิตกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับการเผยแพร่พุทธธรรมในสังคมสยามสมัยนั้น 3) เป็นหนึ่งในวัตถุประสงค์ของมหามกุฏราชวิทยาลัย

2.1 การเข้ามาของสื่อสิ่งพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 4

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เมื่อครั้งดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์ ทรงยศวรกษัตริย์ วรขัตติยราชกุมาร ทรงผนวชและได้เสด็จมาครองวัดบวรนิเวศวิหาร ได้มีพระดำริในการจัดตั้งโรงพิมพ์ขึ้น เพื่อตีพิมพ์หนังสือหรือตำราทางพระพุทธศาสนา เนื่องจากในสมัยนั้นมีแต่โรงพิมพ์ของมิชชันนารีชาวตะวันตก ดังคำปรารภว่า “ครั้งนั้น การตีพิมพ์หนังสือยังไม่แพร่หลาย มีโรงพิมพ์แต่ของพวกมิชชันนารี พิมพ์หนังสือสอนศาสนา ทรงตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัด (วัดบวรนิเวศวิหาร) พิมพ์พระปาฏิโมกข์บ้าง สวดมนตร์บ้าง แบบแผนอย่างอื่นบ้าง เปนอักษรอริยกะใช้กันในสำนักนี้แทนหนังสือลาน”¹¹

อาจกล่าวได้ว่าการปฏิรูปการศึกษาสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นส่วนหนึ่งของกระแสการปรับประเทศให้ทันสมัย และแนวคิดหลายประการถูกนำมาใช้ในการปฏิรูปการศึกษาของสงฆ์ เช่น การนำระบบโรงเรียนมาใช้ในการศึกษาเล่าเรียนโดยมีชั้นเรียนที่ทุกคนเรียนเหมือนกัน ได้รับการถ่ายทอดอย่างเดียวกันและมีเวลาเรียนแน่นอน การให้ความสำคัญกับการรู้หนังสือ (literacy) ถือว่าการเรียนรู้ผ่านหนังสือหรือตำราเหนือกว่าการเรียนรู้จากการฟังหรือประเพณีมุขปาฐะ¹²

¹¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2504), 20.

¹² พระไพศาล วิสาโล, *พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต*,

การให้ความสำคัญกับการอ่านหนังสือนี้แพร่หลายในหมู่พระสงฆ์ชั้นนำถึงขั้นเชื่อว่า การรู้หนังสือจะทำให้พระประพฤติตนเรียบร้อย และควรกล่าวด้วยว่า ความคิดที่ว่าคำสอนทางพระพุทธศาสนาสามารถเรียนรู้ได้ด้วยการอ่านตำราหรือคัมภีร์เท่านั้น เป็นความคิดที่แพร่หลายมากในหมู่นักวิชาการทางพระพุทธศาสนาของตะวันตก เมื่อศตวรรษที่แล้ว¹³ และดูเหมือนจะมีอิทธิพลต่อนักคิดและนักปฏิบัติชั้นนำของฝ่ายพุทธในเอเชีย อาทิ ท่านธรรมปาละ และอาจารย์รวมถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสด้วย

2.2 ความปริวิตกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับการเผยแผ่พุทธธรรมในสังคมสยามสมัยนั้นที่มีอิทธิพลต่อการเกิดขึ้นของนิตยสารธรรมจักษุ

ประมาณปีพุทธศักราช 2430 (จุลศักราช 1249) ก่อนการตีพิมพ์นิตยสารธรรมจักษุประมาณ 7 ปี (ตุลาคม พ.ศ. 2437) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงมีความปริวิตกด้านการเข้าใจผิดต่อพุทธธรรม การเทศนา และการเผยแผ่พุทธธรรมของคณะสงฆ์ทั่วสังฆมณฑล จึงได้นำปัญหาที่ทรงพบเจอมากราบทูลแต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (เมื่อครั้งดำรงฐานะเป็น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส) เพื่อหาทางออก และทรงแนะนำให้ทางคณะสงฆ์แต่งหนังสือเทศน์ และแปลพระสูตรต่าง ๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในรูปแบบใหม่ ทันต่อยุคสมัยใหม่มากขึ้น และเพื่อความง่ายต่อความเข้าใจของพุทธศาสนิกชน ดังพระราชหัตถเลขา ตอนหนึ่งว่า

พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2559), 339.

¹³ Charles Hallisey, "Roads taken and not taken in the study of Theravāda Buddhism," *Defining Buddhism(s) A Reader*. Edited by Karen Derris and Natalie Gummer (Chicago: University of Chicago Press, 1995): 37.

ด้วยหม่อมฉันมาเที่ยวครั้งนี้ ได้มาทำบุญพระบรมอัฐิทูล
กระหม่อมที่เมืองจันทบุรี ได้ฟังเทศนาที่พระครูสังฆปาโมกข์
มาเทศน์ มีเนื้อความเพนนิทานมากข้อปฏิบัติมีแต่เล็กน้อยไม่
เพนที่เลื่อมใส เห็นว่าการศาสนาในหัวเมืองอยู่ข้างจะเหลวไหล
เสื่อมทรามมาก เพราะไม่มีหนังสือแสดงข้อปฏิบัติที่จริงแท้สำหรับ
เล่าเรียน มีแต่หนังสือที่เหลว ๆ ไหล ๆ ฤหนังสือที่สึกเกินไปผู้อ่าน
เข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้าง จึงเห็นว่าถ้าแต่งหนังสือเทศน์ที่เข้าใจง่าย ๆ
เหมือนหนังสือสมเด็จพระวันรัตน์ (สมเด็จพระวันรัตน์ (พุทธสิริ ทับ)
วัดโสมนัสวิหาร) แต่งให้เป็นคำไทย ๆ อย่าให้ติดค้ำบ่ท่มาฤติด
ค้ำบ่ท่ต้องแปลทุกคำตีพิมพ์ส่งออกมาให้พระสงฆ์ตามหัวเมือง
เทศนาสั่งสอนสัปรุศ เห็นว่าการศาสนาที่จริงแท้จะแพร่หลายเพน
ประโยชน์มาก¹⁴

ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5)
พระองค์ทรงมีพระดำริว่า หลักพุทธธรรมที่ควรนำมาตอบสนองความต้องการ
ของสังคมในยุคสมัยของพระองค์ควรอยู่ในรูปแบบ “ปริณสีเปอล” (principle)
กล่าวคือ พุทธธรรมที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา ดังพระราชหัตถเลขา ตอน
หนึ่งว่า “ฉันมีความเห็นแต่พูดออกไปมันชวนจะเพนมิจฉาภิภูจฺจฺ ว่า หีนยานก็ดี
มหายานก็ดี ที่จะเหลือแก่นเดิมนี้่น้อย ผู้ที่แต่งขึ้นก็แต่งไปตามความเข้าใจของ
ตัว และตามกาลตามสมัยและชั้นชั่วอายุคน และไม่ใช้แต่พุทธศาสนาถึงศาสนา
เก่า ๆ อื่น ๆ เช่น ศาสนาพระเยซู ก็เซนต์อะไรต่ออะไร แก่แต่งไปตามใจต่าง ๆ
กัน จะมีแต่ปริณสีเปอล คือข้อที่ตั้งของศาสนายังคงอยู่เท่านั้นทุก ๆ ศาสนา”¹⁵

¹⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ
วโรรส (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472), 54.

¹⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหีนยานกับ

2.3 วัตถุประสงค์ของการจัดพิมพ์นิตยสารธรรมจักขุ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นว่า สำนวนการแปลความหมายและอธิบายหลักพุทธธรรมเมื่อครั้งสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (สมเด็จพระสังฆราชไทย พระองค์ที่ 8 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์) นั้น เป็นสำนวนที่ไม่อ่าน และการใช้ภาษาไม่เข้ากับสมัยนิยม เนื่องจากการยกศัพท์บาลีขึ้นมาแปลที่ศัพท์ ไม่เป็นที่เข้าใจของผู้อ่านและความเข้าใจต่อพุทธธรรมของผู้อ่านก็ไม่ชัดเจนมากนัก ดังนั้น พระองค์จึงทรงแปลความหมายโดยเอาความเข้าใจเป็นประมาณ¹⁶ การที่ประชาชนจะเข้าใจหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาได้ดีนั้น จำเป็นที่จะต้องมีการชำระสำนวนหรือเนื้อหาของคำสอนทางพระพุทธศาสนาใหม่ โดยมีการอธิบายด้วยการใช้ภาษาร่วมสมัยมากยิ่งขึ้น เนื่องจากหนังสือหรือตำราที่เผยแพร่คำสอนทางพระพุทธศาสนาที่มีอยู่นั้น ก็ยังไม่ได้แสดงออกถึงคำสอนที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา และควรที่จะมีหนังสือหรือตำราที่แสดงออกถึงเนื้อหาที่หลากหลายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา จึงเป็นเหตุให้พระองค์ทรงนำพระเถรานุเถระ และนิสิต นักศึกษา ของมหามกุฏราชวิทยาลัย มาแปลความหมายพระสูตรต่าง ๆ เสียใหม่ พร้อมทั้งอธิบายหรือตีความพุทธธรรม เพื่อความเข้าใจมากยิ่งขึ้นของพุทธศาสนิกชน ตีพิมพ์เผยแพร่ผ่านนิตยสารธรรมจักขุประจำทุก ๆ เดือน วัตถุประสงค์ของการจัดทำนิตยสารธรรมจักขุ จึงมี 2 ประการ คือ 1) เพื่อเป็นสื่อสิ่งพิมพ์สำหรับเผยแพร่ธรรมะและกิจกรรมของมหามกุฏราชวิทยาลัย 2) เพื่อฝึกหัดแปลพระสูตรและอธิบายธรรมะของบุคคลากรมหามกุฏราชวิทยาลัย

3. ผู้ก่อตั้ง บรรณาธิการ และกลุ่มบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับนิตยสารธรรมจักขุ

มหายาน และเรื่องสร้างพระบฏหลวง (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2556), 57.

¹⁶ สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย, *ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), 47-48.

นิตยสารธรรมจักษุ จะสำเร็จตามวัตถุประสงค์ของคณะผู้จัดทำด้วยความ เป็นไปด้วยดีนั้น จะต้องอาศัยบุคคลากรผู้มีความสามารถ ทั้งที่เป็นผู้ก่อตั้งและ ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการช่วยแปลพระสูตร เรียบเรียงเนื้อหา หรือภาระหน้าที่ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับนิตยสาร คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในขณะที่พระองค์ดำรงสมณศักดิ์ที่ “กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส” เป็นบุคคลที่มี ส่วนสำคัญอย่างมากต่อนิตยสารธรรมจักษุ ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นผู้ก่อตั้ง และทรงเป็นบรรณาธิการของนิตยสารธรรมจักษุในระยะแรกของการจัดทำ เป็นต้น

3.1 ผู้ก่อตั้งและบรรณาธิการนิตยสารธรรมจักษุ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในขณะที่ดำรง สมณศักดิ์ที่ “กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส” เป็นบุคคลที่มีส่วนสำคัญอย่างมากต่อนิตยสารธรรมจักษุ ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นผู้ก่อตั้ง

สำหรับคณะผู้จัดทำนิตยสารธรรมจักษุนั้น บุคคลผู้ที่มีบทบาทสำคัญ ต่อนิตยสาร คือ “บรรณาธิการ” (Editor) เพราะบุคคลที่ดำรงตำแหน่งเป็น บรรณาธิการนั้น ต้องเป็นผู้รับและรวบรวมสารัตถะพุทธธรรมที่พระเถรานุเถระ ช่วยแปลหรือแต่งอธิบายความมาลงตีพิมพ์ และต้องเรียบเรียงสำหรับส่วนของ ตนเองด้วยเช่นกัน¹⁷ ในระยะ 2 ปีแรกแห่งการจัดทำนิตยสารธรรมจักษุนั้น สมเด็จพระ มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับหน้าที่เป็นบรรณาธิการ (Editor) ด้วยพระองค์เอง จัดทำนิตยสารธรรมจักษุด้วยพระองค์เองบ้าง ขอแรง ผู้อื่นช่วยเหลือบ้าง โดยเป็นผู้คอยควบคุม ดูแลการจัดทำ แปลความหมาย เรียบเรียง และตรวจสอบ แก้ไขต้นฉบับที่ส่งมา หรือถ้าไม่ได้รับต้นฉบับหรือไม่ทัน กำหนด จำต้องกลุ่กัจจัดข้อความลงด้วยพระองค์เอง¹⁸ ตั้งแต่ปีที่ 3 เป็นต้นไป

¹⁷ มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ธรรมจักษุ เล่ม 7* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2443), คำนำ.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, 139-140.

เนื่องด้วยพระองค์ทรงมีพระกรณียกิจมาก เป็นเหตุให้ไม่มีเวลาเพียงพอที่จะดูแลเรื่องการแปลพุทธธรรมหรือแต่งอธิบายความเพื่อตีพิมพ์ในนิตยสารธรรมจักษุได้¹⁹ จึงทรงให้บุคคลอื่นที่เป็นบุคคลากรของมหามกุฏราชวิทยาลัย ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ผลัดเปลี่ยนกันเป็นคนคอยดูแลงานของนิตยสารธรรมจักษุ ส่วนว่าพระองค์เองนั้น จะทรง “เป็นแต่ผู้บำรุงตามหน้าที่เจ้าคณะ” คือ คอยให้คำปรึกษาเท่านั้น

ตารางที่ 1 แสดงรายพระนาม/นามบรรณาธิการ (Editor) ของนิตยสารธรรมจักษุ

ลำดับ	รายพระนาม/นาม	ปีพุทธศักราช	ตำแหน่ง	หมายเหตุ
1	พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่น วชิรญาณวโรรส	2437-2438	สภานายกมหามกุฏ ฯ	
2	พระเทพกวี ²⁰ (อ่อน อหีสโก)	2438-2439	นายกมหามกุฏ ฯ	
3	หม่อมเจ้าพระศรีสุคติคตยานุวัตร วัดเทพศิรินทราวาส	2439-2441	นายกมหามกุฏ ฯ	
4	หม่อมเจ้าพระสถาพรพิริยพรต ²¹ วัดราชบพิธ	2441-2443	นายกมหามกุฏ ฯ	
5	พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่น วชิรญาณวโรรส	2443-2444	นายกมหามกุฏ ฯ	วาระที่ 2

¹⁹ มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ธรรมจักษุ เล่ม 2* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2438), 188.

²⁰ พระธรรมไตรโลกาจารย์ (อ่อน อหีสโก) ขณะดำรงสมณศักดิ์ พระเทพกวี สถิต ณ วัดราชบพิธ

²¹ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า แห่งคณะสงฆ์ไทย องค์ที่ 11

ตารางที่ 1 แสดงรายพระนาม/นามบรรณาธิการ (Editor) ของนิตยสารธรรมจักษุ (ต่อ)

ลำดับ	รายพระนาม/นาม	ปีพุทธศักราช	ตำแหน่ง	หมายเหตุ
6	นายนาท เปรียญ	2444-2452	ไวยวัจกรมหมากฎ ๑	ถึงแก่กรรม
7	พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่น วชิรญาณวโรรส	2452-2454	นายกรมหมากฎ ๑	วาระที่ 3 ก่อนปิดตัวลง

จากที่กล่าวมาข้างต้น พบว่า บุคคลผู้ดำรงตำแหน่งเป็นบรรณาธิการ (Editor) ของนิตยสารธรรมจักษุ มีหน้าที่กำกับดูแลนิตยสารธรรมจักษุ ไม่ว่าจะเป็นการแปลพระสูตร การเรียบเรียงเนื้อหา ตรวจสอบ และแก้ไขต้นฉบับที่พระเถรานุเถระและนิสิตของมหามกุฏราชวิทยาลัยส่งมาเพื่อตีพิมพ์ ตั้งแต่ฉบับแรกเริ่มจนถึงฉบับสุดท้ายนั้น รวมทั้งสิ้น 5 รูป/คน ด้วยกัน มีการสับเปลี่ยนกันทำหน้าที่ตามวาระที่ได้รับมอบหมายของตนอย่างดีที่สุด

3.2 กลุ่มบุคคลผู้ร่วมจัดทำนิตยสารธรรมจักษุ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระองค์ทรงมุ่งหวังนิตยสารธรรมจักษุ ที่ถูกตีพิมพ์เผยแพร่ทุก ๆ เดือนนั้น เป็นเวทีทางความคิดและการแสดงออกของพระเถรานุเถระและนิสิตของมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งมีการแปลหนังสือและแต่งหนังสือเพื่อเผยแผ่คำสอนทางพระพุทธศาสนา ผ่านการตีความพุทธธรรม โดยเป็นการอธิบายในรูปแบบปุจฉาวิสัชนาวิธี เพื่อง่ายต่อความเข้าใจและเข้าถึงพุทธศาสนิกชนมากที่สุด โดยวัตถุประสงค์หรือเหตุผลสำคัญของการตีพิมพ์นิตยสารธรรมจักษุ คือ การเป็นสถานที่ฝึกหัดและเป็นเวทีให้พระเถรานุเถระ และพระภิกษุ สามเณร นิสิตของมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้แสดงความสามารถของการแปลพระสูตรและการอธิบายความหมายของพระสูตร ดังความตอนหนึ่งว่า “...และก็นื่องมาจากวัตถุประสงค์ของมหามกุฏ ๑

ข้อนี้เอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ จึงต้องทรงจัดหาพระเถระที่มีความรู้ความสามารถมาช่วยกันแต่งหนังสือหรือตำราทางพระพุทธศาสนา เพื่อพิมพ์เผยแพร่งไปยังพุทธศาสนิกชนและพระภิกษุสามเณรทั่วไป”²²

3.3 กลุ่มผู้อ่าน (Audience)

หนึ่งในวัตถุประสงค์ของการจัดพิมพ์นิตยสารธรรมจักษ คือ การเผยแพร่พุทธธรรมไปยังพุทธศาสนิกชนชาวไทย ซึ่งมีเป้าหมายอยู่ที่กลุ่มผู้อ่านทุกระดับชั้นทั้งที่เป็นบรรพชิตและคฤหัสถ์ ซึ่งทางคณะกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยมุ่งหมายว่า กลุ่มผู้อ่านที่เป็นสมาชิกของนิตยสารนั้น นอกเสียว่าจะได้รับความรู้ทางพระพุทธศาสนาแล้ว ยังถือว่าได้ทำนุบำรุงวิทยาลัยและอุปถัมภ์ค้ำชูพระพุทธศาสนาในทางที่ขออีกด้วย²³ ดังนั้น กลุ่มบุคคลที่เป็นผู้อ่านนิตยสารธรรมจักษ มี 1) กลุ่มของบรรพชิต (พระภิกษุและสามเณร) ผู้เป็นนักเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย และพระภิกษุสามเณรที่อยู่ต่างมณฑล เช่น จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ดังจะเห็นได้จากหนังสือตอบรับของนายนาท เปரியัญ บรรณาธิการนิตยสารธรรมจักษ ที่จัดถวายต่อเจ้าคุณพระธรรมราชานุวัตร วัดนิเวศธรรมประวัติ มณฑลกรุงเก่า (ภาพที่ 1) 2) กลุ่มผู้อ่านที่เป็นคฤหัสถ์ คือ ภายหลังจากนิตยสารธรรมจักษตีพิมพ์และสื่อสารไปสู่สาธารณชน นับว่าได้รับกระแสตอบรับที่ดีพอสมควรจากกลุ่มผู้อ่านที่เป็นคฤหัสถ์ทุกระดับชั้น ตั้งแต่พระราชวงศ์ คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ดังตัวอย่างพระราชหัตถเลขาของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงนิพนธ์ถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เรื่องการได้รับถวายนิตยสารธรรมจักษ ตอนหนึ่งว่า “ด้วยเมื่อเวลาเวลานี้ประธานหนังสือลูกชายโต (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) มีตอบมา ด้วยส่งหนังสือธรรมจักษไปประธานนั้น หม่อมฉันได้อ่าน

²² สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย, *ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์*, 71.

²³ มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ธรรมจักษ เล่ม 7*, 8-9.

3.4 เสียงตอบรับจากผู้อ่าน (Feedback)

กระแสการตอบรับจากผู้อ่านนิตยสารธรรมจักขุ ไม่ปรากฏว่ามีหลักฐานตอบกลับมายังมหาวิทยาลัยโดยตรง อาจจะเป็นเพราะว่าสาระสำคัญของนิตยสารธรรมจักขุ มีเนื้อหาเป็นไปในรูปแบบการแปลและอธิบายความพระสูตรหรือหลักธรรมต่าง ๆ มุ่งเน้นด้านการเผยแผ่คำสอนทางพระพุทธศาสนา ไม่ใช่ในนิตยสารที่สะท้อนมุมมองสังคม การเมือง หรือตีแผ่เรื่องราวที่เป็นข้อโต้เถียงหรือข้อพิพาทต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม เมื่อวันที่ 26 กรกฎาคม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ก็ทรงมีพระราชวินิจฉัยต่อเนื้อหาการแปลสารัตถะพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักขุ ตอนหนึ่งว่า “..จึงเห็นว่า ถ้ามีหนังสืออ่านสำหรับโรงเรียน ที่บังคับให้โรงเรียนต้องสอนกัน แต่ให้เป็นอย่างใหม่ ๆ ที่คนจะเข้าใจง่าย ๆ และเป็นความประพจน์ของคฤหัสถ์ ชั้นต่ำ ๆ ขึ้นได้ จะเป็นคุณเป็นประโยชน์มาก หนังสือเช่นนี้ เสมอ “อธิบายธรรมจักขุ” ก็ยังสูงอยู่ ต้องให้เป็นหนังสือชาวบ้านมาก ๆ ขึ้นและระวังอย่าให้มีไช้²⁵ และถ้ามีคำสำหรับครูสอบถาม เช่น ศิล 5 ถามว่า อะไร เป็นองค์ที่ 1 ที่ 2 เป็นต้น ซึ่งให้เด็กต้องจำในใจในคำซึ่งเป็นหัวข้อเช่นนั้นได้ จะเป็นการดี”²⁶

3.5 สถานที่รับนิตยสารธรรมจักขุ

ระยะเริ่มแรก การแจกนิตยสารธรรมจักขุ มีจุดแจกจำหน่ายตามสถานที่ประชุมชนมีโรงเรียนและธรรมสภา หรือหอสมุด โรงธรรม สถานที่สำหรับประชุมฟังพระธรรมเทศนา และมีข้อกำหนดสำหรับการแจกจำหน่ายไว้ว่า ควรแจกแก่สมาชิกสองจำพวก (ผู้อุปการะเป็นนิจและผู้อุปการะเฉพาะปี) และแก่บุคคลผู้

²⁵ ไช้ หรือ ไช้ด คือ sot มาจากภาษาฝรั่งเศส แปลว่า โง่ เป็นศัพท์สแลงในภาษาไทยสมัยรัชกาลที่ 5.

²⁶ มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, *ประมวลพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย 2514), 2.

4. รูปแบบของนิตยสารธรรมจักขุ

ความสำคัญขององค์ประกอบนิตยสารธรรมจักขุ ปรากฏถึงที่มาของชื่อนิตยสาร ตราสัญลักษณ์ และรูปเล่มของนิตยสารธรรมจักขุ ดังนี้

4.1 ที่มาของชื่อนิตยสารธรรมจักขุ

คำว่า ธรรมจักขุ ชื่อของนิตยสารนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในฐานะผู้ดำริและริเริ่ม ทรงไม่ได้ให้ความหมายของคำไว้ในระยะแรกของการจัดทำ อย่างไรก็ตาม หน่อมเจ้าพระสถาพรพิริยพรต ผู้เป็นนายกแห่งมหามกุฏราชวิทยาลัย ปีที่ 7 ได้ให้ความหมายไว้ว่า “หนังสือธรรมจักขุ ชื่อว่า เปนเหมือนดวงตา (จักขุ) ได้แลเห็นหนทางกล่าวคือ การปฏิบัติชอบปฏิบัติผิดของผู้มีปัญญาจะพึงคำนึงคิดแล้วเว้นการปฏิบัติผิด ตั้งตนไว้ใน การปฏิบัติชอบ”³⁰

4.2 ตราสัญลักษณ์

สำหรับตราสัญลักษณ์ที่ปรากฏอยู่ด้านบนของหน้าแรกของนิตยสารธรรมจักขุ มีลักษณะและรูปแบบเหมือนกับตราสัญลักษณ์ของมหามกุฏราชวิทยาลัย ปรากฏเครื่องหมาย 8 สัญลักษณ์ด้วยกัน คือ 1. พระมหามงกุฏและอุณาโลม 2. พระเกี้ยวประดิษฐานบนหมอนรอง 3. หนังสือ 4. ปากกาปากไก่ ดินสอ และ ม้วนกระดาษ 5. ช่อดอกไม้แย้มกลีบ 6. พานรองรับหนังสือหรือคัมภีร์ 7. วงรัศมี และ 8. คำว่า มหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งสัญลักษณ์เหล่านี้สะท้อนความหมาย³¹ ทั้งนี้ คำว่า “ธรรมจักขุ” ปรากฏอยู่ด้านบนของตราสัญลักษณ์ โดยคำว่า “ธรรม”

³⁰ มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ธรรมจักขุ เล่ม 6* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2442), คำนำ.

³¹ มหามกุฏราชวิทยาลัย. *ข้อบังคับมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ว่าด้วยการกำหนดสี และความหมายดวงตรามหาวิทยาลัย พ.ศ. 2546* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2551), 206.

อยู่ด้านซ้าย และคำว่า “จักษุ” อยู่ด้านขวา ของวงรัศมี และได้คำว่า มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย ระบุปีพุทธศักราชที่ก่อตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย คือหมายเลข 2436
(ปีพุทธศักราช 2436) โดยตัวเลข 24 อยู่ด้านซ้ายและตัวเลข 36 อยู่ด้านขวา
ทั้งนี้ ภายในตราสัญลักษณ์ ยังได้ระบุถึงคำว่า “เล่มที่...ตอนที่...เดือน...และ
ปี ร.ศ. ...ของนิตยสาร เช่น ธรรมจักษุ เล่มที่ 1 ตอนที่ 1 จำนวนเดือน ตุลาคม
ร.ศ. 113 (ภาพที่ 3)

ภาพที่ 3 ตราสัญลักษณ์นิตยสารธรรมจักษุ

ที่มา: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ธรรมจักษุ เล่ม 1

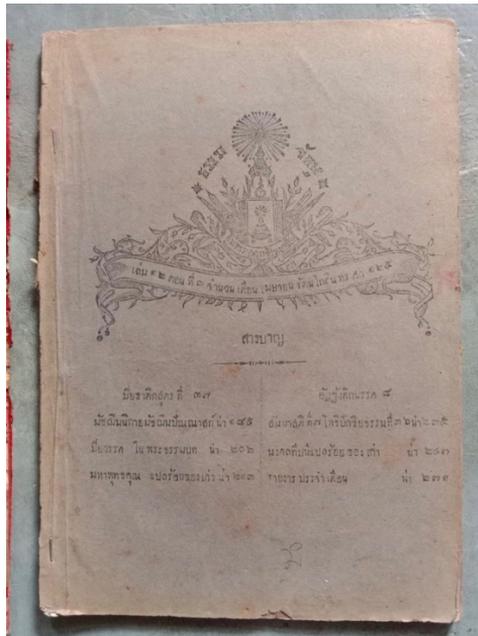
(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย), 2437. สารบาญ.

4.3 รูปเล่มของนิตยสารธรรมจักษุ

ระยะเริ่มแรก นิตยสารธรรมจักษุ ตีพิมพ์เผยแพร่ไปยังสาธารณชนเดือนละ
1 ฉบับ (เล่ม) เย็บเป็นสมุดใบปกอ่อน ขนาดเขื่องหน้อยเพื่อไว้ตัดเย็บเล่มใบปก
แข็งขนาดเท่าเล่มสามก๊กในภายหลัง ซึ่งแต่ละฉบับมีประมาณ 96 หน้า ราคาซื้อ
ขายเล่มละ 1 บาท³² (ภาพที่ 4) ครั้นภายหลัง นิตยสารธรรมจักษุ มีการนำทั้ง 12

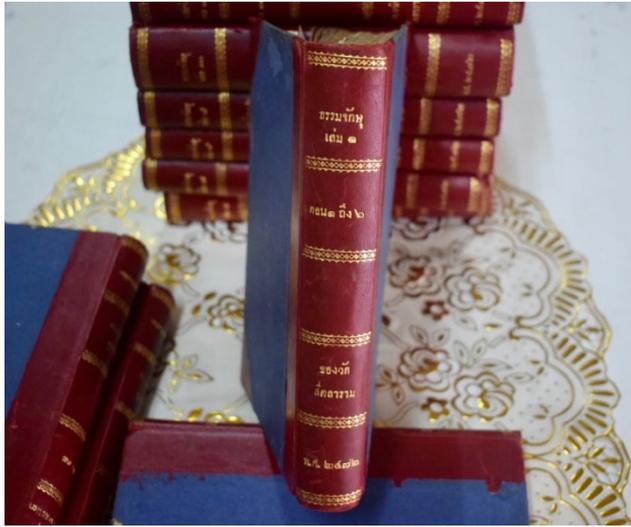
³² มหามกุฏราชวิทยาลัย, ธรรมจักษุ เล่ม 1 ตอนที่ 1 (ตุลาคม 2437), 6-7.

เล่ม (ตอน) เย็บรวมเป็นเล่มเดียว เป็นสมุดปกแข็ง ขนาดเท่าเล่มสามก๊ก สันขอบสีแดง เย็บกึ่ง พิมพ์ตัวหนังสือสีทอง ประมาณ 1008 หน้า³³ (ภาพที่ 5) ตีพิมพ์จำหน่ายเป็นรายเดือนและรายไตรมาส ตลอด 17 ปี โดยฉบับแรก เริ่มตั้งแต่ฉบับที่ 1 เดือนตุลาคม พ.ศ. 2437 เป็นต้นไป จนถึงฉบับสุดท้าย คือ ฉบับที่ 17 เดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2454 จำนวน 156 ฉบับ รวมกับฉบับที่ตีพิมพ์เนื่องในโอกาสพิเศษอีก 3 ฉบับ มีจำนวนทั้งสิ้น 159 ฉบับ

ภาพที่ 4 นิตยสารธรรมจักษุฉบับไปปกอ่อน
ที่มา: มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ธรรมจักษุ เล่ม 12*
(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย), 2449.

³³ มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ธรรมจักษุ เล่ม 12 ตอนที่ 1* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2449), คำนำ.

ภาพที่ 5 นิตยสารธรรมจักษุฉบับปกแข็ง
ที่มา: เอกสารต้นฉบับ, วัดสีตลาราม อำเภอเมือง จังหวัดตาก, 2472.

5. โครงสร้างเนื้อหาของนิตยสารธรรมจักษุ

นิตยสารธรรมจักษุ ประกอบด้วยโครงสร้างเนื้อหา 3 ส่วนหลัก คือ สารบัญ
คำนำ และสารัตถะพุทธธรรม ดังนี้

5.1 สารบัญ

สารบัญ (หน้าปก) หมายถึง บัญชีเรื่องหรือรายชื่อเรื่อง บ่งบอกถึงจุด
ประสงค์ในการที่จะพรรณานเนื้อหาที่ปรากฏในนิตยสารตามลำดับหมวดหมู่ที่
ได้เรียบเรียงไว้ โครงสร้างสารบัญของนิตยสารธรรมจักษุ จัดเรียงคอลัมน์ออก
เป็น 2 ซ้าย-ขวา เริ่มต้นด้วยคำนำ พระสูตร และลงท้ายด้วยรายงานกิจกรรม
ของมหาภิกษุราชวิทยาลัย อย่างไรก็ตาม รูปแบบสารบัญของนิตยสารธรรมจักษุ
แต่ละฉบับ มีความแตกต่างกัน (ภาพที่ 6)

สารบัญ /			
ประกาศนียบัญ	หน้า ๑	นกุลปัฐสูตร ปริเฉทที่ ๔	หน้า ๖๓
คำนำ	หน้า ๑๑	จตุตถปิณฑมสูตร ปริเฉทที่ ๕	หน้า ๗๓
กาลามสูตร ปริเฉทที่ ๑	หน้า ๑๙	คำนำ เวียงพุทธสถานพุทธประวัติ	หน้า ๘๒
อธิบายความ แห่งกาลามสูตร	หน้า ๓๑	ปกริณกัเทศนา	หน้า ๙๑
สังคาโลวาทสูตร ปริเฉทที่ ๒	หน้า ๔๑	สภษิต	หน้า ๙๓
อธิบายความ แห่งสังคาโลวาท	หน้า ๕๔	นิทานสภษิต	หน้า ๙๔
กลโกปมสูตรปริเฉทที่ ๓	หน้า ๖๒	รายการ	หน้า ๙๗

ภาพที่ 6 หน้าสารบัญ (หน้าปก) ของนิตยสารธรรมจักษุฉบับแรก
ที่มา: มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ธรรมจักษุ เล่ม 1*
(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย), 2437.

5.2 คำนำ

คำนำ หมายถึง ส่วนแรกของงานที่อธิบายให้ผู้อ่านเห็นภาพรวมว่าจะพรรณนาเกี่ยวกับเนื้อหาหมวดพุทธธรรมในแต่ละฉบับ มีอะไรบ้าง โดยเกริ่นนำถึงวัตถุประสงค์ แหล่งที่มาที่ไปของข้อมูล ขอบเขตของเนื้อหา รวมถึงประโยชน์ที่ผู้อ่านจะได้รับจากนิตยสารธรรมจักษุ

5.3 สารัตถะพุทธธรรมในนิตยสารธรรมจักขุ

การนำเสนอเนื้อหาพุทธธรรมในนิตยสารธรรมจักขุ ใช้วิธีการแปลและอธิบายความพระสูตรต่าง ๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก รวมทั้งพุทธสุภาษิต อธิบายข้อธรรมและปกิณณกธรรมเทศนา เป็นต้น แบ่งออกเป็น 10 ปริจเฉท³⁴ ได้แก่ 1) พุทธสมัย 2) วรรณภาพุทธสมัย 3) พุทธานุพุทธประวัติ 4) คำอธิบายความแห่งพุทธานุพุทธประวัติ 5) ปกิณณกเทศนา 6) กถามรรค 7) ธรรมเหตุ 8) สุภาษิต นิทานสุภาษิต 9) หนังสือนักปราชญ์เก่า 10) เรื่องเบ็ดเตล็ด มีสาระสำคัญดังนี้

1) **พุทธสมัย** หมายถึง พระสูตรพุทธภาษิตที่พระพุทธรเจ้าตรัสสอนประชุมชนในสถานที่นั้น ๆ เป็นการรวมพระสูตรแปล สำหรับพระสูตรใน “พุทธสมัย” ที่นำมาแปลเป็นภาษาไทยนั้น จากพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์สมัยรัชกาลที่ 5 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พร้อมด้วยบุคลากรของมหามกุฏราชวิทยาลัย จำนวน 49 รูป/คน แบ่งเป็นบรรพชิต 48 รูป และคฤหัสถ์ 1 คน ในฐานะคณะผู้จัดทำ แปลความหมายและจัดเป็นหมวด ๆ ที่เรียกว่า ปริจเฉท ตามลักษณะหรือเรื่องราวของพระสูตรเหล่านั้น แบ่งประเภทได้ 6 ปริจเฉท ได้แก่ ปริจเฉทที่ 1 เป็นพระพุทธรภาษิตตรัสแก่ชนผู้ยังไม่เลื่อมใสแล้ว ปริจเฉทที่ 2 แสดงอนุศาสนีที่เป็นธรรมของคฤหัสถ์ ปริจเฉทที่ 3 แสดงธรรมที่ตรัสสอนภิกษุสงฆ์ ปริจเฉทที่ 4 แสดงธรรมที่เป็นส่วนพระปรมาัตถ์ธรรม ปริจเฉทที่ 5 กล่าวด้วยข้อธรรมเป็นสาธารณะ ปริจเฉทที่ 6 ว่าด้วยสาวกภาษิต เป็นคำสอนของพระสาวกทั้งหลาย

การนำเสนอพุทธสมัยนั้น ปรากฏว่ามีการระบุ ชื่อปริจเฉท ชื่อพระสูตร แหล่งที่มาในพระไตรปิฎก และชื่อผู้แปล ตามลำดับ ก่อนเข้าเนื้อหา ดังเช่นตัวอย่างว่า “พุทธสมัย ปริจเฉทที่ 1, กถามสูตร, ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต น้า 242, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงแปล” และตีพิมพ์สารัตถะพุทธธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก โดยเฉพาะพระสูตรแปล เผยแพร่

³⁴ มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ธรรมจักขุ เล่ม 1*, 12-13.

สู่สาธารณชนตลอด 17 ปี คือ ตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2437-2454 (ร.ศ. 113-130) มีจำนวน 276 เรื่อง (พระสูตร) โดยจำแนกจำนวนแต่ละปีพุทธศักราช ตามตาราง ดังนี้

ตารางที่ 2 แสดงจำนวนพระสูตรแปล (พุทธสมัย) ในนิตยสารธรรมจักขุ ตีพิมพ์ตามปีพุทธศักราช ตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2437-2454 (ร.ศ. 113-130)

นิตยสารธรรมจักขุ			การตีพิมพ์	
ปีที่	พ.ศ.	จำนวนพระสูตรแปล (พุทธสมัย)	รายเดือน	รายไตรมาส
1	2437-2438	45	✓	
2	2438-2439	39	✓	
3	2439-2440	33	✓	
4	2440-2441	18	✓	
5	2441-2442	11	✓	
6	2442-2443	12	✓	
7	2443-2444	11	✓	
8	2444-2445	10	✓	
9	2445-2446	8	✓	
10	2446-2447	31	✓	
11	2447-2448	20	✓	
12	2448-2449	4		✓
13	2449-2450	6		✓
14	2450-2451	8		✓
15	2451-2452	19		✓
16	2452-2453	10		✓
17	2453-2454	1		✓
รวม		276		

อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่ปีที่ 5 รัตนโกสินศก 117-118 หรือปีพุทธศักราช 2441-2442 เป็นต้นไป ไม่มีการจัดพระสูตรไว้ในหมวดปริจเฉททั้ง 6 ปริจเฉท ตามลักษณะของพุทธธรรม แต่ยังพบว่า มีการแปลพระสูตรต่าง ๆ ตีพิมพ์ลงใน นิตยสารธรรมจักขุเป็นลำดับเรื่อยมา

2) **วรรณภาพุทธสมัย** หมายถึง คำอธิบายความแห่งพระสูตรที่ได้แสดงไว้ใน พุทธสมัยแล้วนั้น โดยมีการแต่งและอธิบายความในรูปแบบ “ปุจฉาแลวิสัชนา” เพื่อผู้อ่านจะได้เข้าใจชัดถึงอรรถาธิบายของพระสูตรนั้น ๆ มากยิ่งขึ้น มีระบุชื่อผู้อธิบายความไว้เหมือนในพุทธสมัย โดยระบุชื่อปริจเฉท ชื่อพระสูตร ลักษณะ การอธิบายความ (ปุจฉาแลวิสัชนา) และผู้แต่งอธิบาย ดังเช่นตัวอย่างว่า “อธิบาย พุทธสมัย, ในกาลามสูตร โดยปุจฉาแลวิสัชนา, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงแต่ง” มีจำนวน 120 เรื่อง (พระสูตร) อย่างไรก็ตาม ใด ๆ จากการสืบค้น พบว่า พระสูตรแปล (พุทธสมัย) และคำอธิบายความพระสูตรแปล (วรรณภาพุทธสมัย) บางเรื่อง มีผู้แปลและอธิบายเป็นบุคคลคนเดียวกัน เช่น สิงคาลวาทสูตร³⁵ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงแต่งและทรงเรียบเรียง โดยปุจฉาแลวิสัชนา แต่ว่าบางเรื่องปรากฏเป็นคนละครูป เช่น จุนทสูตร³⁶ หม่อมราชวงศ์พระชิน³⁷ เปรียญ วัดบวรนิเวศวิหาร แปล, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงเรียบเรียงโดยปุจฉาแลวิสัชนา ทั้งนี้ ในธรรมจักขุเล่มหลัง ๆ มักมีแต่พระสูตรที่ได้รับการแปล ไม่มีคำอธิบายความวรรณภาพุทธสมัยแต่อย่างใด

³⁵ เรื่องเดียวกัน, 41-62.

³⁶ เรื่องเดียวกัน, 229-240.

³⁷ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า แห่งคณะสงฆ์ไทย องค์ที่ 13.

ตารางที่ 3 แสดงจำนวนพระสูตรที่อธิบายความ (วรรณापुठसुम्य)
ในนิตยสารธรรมจักษุ ตีพิมพ์ตามปีพุทธศักราช ตั้งแต่ปีพุทธศักราช
2437-2454 (ร.ศ. 113-130)

นิตยสารธรรมจักษุ			การตีพิมพ์	
ปีที่	พ.ศ.	จำนวนพระสูตรอธิบายความ (วรรณापुठसुम्य)	รายเดือน	รายไตรมาส
1	2437-2438	36	✓	
2	2438-2439	33	✓	
3	2439-2440	32	✓	
4	2440-2441	17	✓	
5	2441-2442	-	✓	
6	2442-2443	3	✓	
7	2443-2444	-	✓	
8	2444-2445	-	✓	
9	2445-2446	-	✓	
10	2446-2447	20	✓	
11	2447-2448	11	✓	
12	2448-2449	-		✓
13	2449-2450	-		✓
14	2450-2451	-		✓
15	2451-2452	11		✓
16	2452-2453	5		✓
17	2453-2454	1		✓
รวม		179		

3) **พุทธานุกุพุทธประวัติ** เป็นงานนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ทรงรวบรวมเรื่องราวหรือประวัติของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวกจากแหล่งต่าง ๆ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา มาเรียบเรียงเป็นประวัติของพระพุทธเจ้าและพระสาวก เช่น ตอนประสูติ จากมหาปทานสูตร³⁸ ตอนทรงพระเยาว์ จากสุขุมาลสูตร ดิกนิบาต อังคุตตรนิกาย³⁹ เรื่องราวตั้งแต่ปรารภเหตุที่เสด็จออกบรรพชา จนพวกภิกษุปัญจวัคคีย์บรรลอรหัตตผล จากปาสาสิสูตร⁴⁰ ตอนเสด็จออกบรรพชาแล้วบำเพ็ญทุกรกิริยาจนได้ตรัสรู้ จากมหาสังจกสูตร⁴¹ เรื่องตั้งแต่ตรัสรู้แล้วจนถึงอัครสาวกบรรพชา มาในมหาวรรคแห่งพระวินัย⁴² ตอนทรงบำเพ็ญพุทธกิจนั้น ๆ จากพระสูตรต่าง ๆ หลายแห่ง ตอนใกล้จะนิพพานจนถึงปรินิพพานแล้ว และมีลक्षัตริย์ในเมืองกุสินาราทำการถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระแล้วแบ่งพระสารีริกธาตุไว้บ้าง แจกไปในพระนครอื่น ๆ บ้าง จากมหาปรินิพพานสูตร⁴³ เรื่องสังคายนาร้อยกรองพระธรรมวินัยตั้งไว้เป็นแบบแผน มาในจุลวรรคแห่งพระวินัย⁴⁴ และเรื่องนอกจากนี้ มาในบาลีบ้าง ในอรรถกถาบ้าง มีจนตลอดเรื่อง

พุทธานุกุพุทธประวัติ ตีพิมพ์ลงในนิตยสารธรรมจักษุ จำนวน 11 ปริจเฉท⁴⁵

³⁸ ที.มหา. 10/1-56/1-59 (ไทย.หลวง)

³⁹ อง.ติก. 21/478/162-163 (ไทย.หลวง)

⁴⁰ ม.มู. 12/312-328/219-233 (ไทย.หลวง)

⁴¹ ม.มู. 12/405-432/310-324 (ไทย.หลวง)

⁴² วิ.มหา. 4/1-76/1-62 (ไทย.หลวง)

⁴³ ที.มหา. 10/181-185 (ไทย.หลวง)

⁴⁴ วิ.จุล. 7/614-663/302-342 (ไทย.หลวง)

⁴⁵ เมื่อตรวจสอบดูหนังสือพุทธานุกุพุทธประวัติต้นฉบับ ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรจนเอาไว้ตั้งแต่แรกนั้น มีเนื้อหาทั้งสิ้น 13 ปริจเฉท แต่ว่าสารัตถะหมวดพุทธานุกุพุทธประวัติที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักษุ มีเพียง 11 ปริจเฉทเท่านั้น และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปริจเฉทที่ 11 ว่าด้วยมูลเหตุการณออกบวชของเจ้าศากยวงศ์ ก็มีเนื้อหาไม่ครบสมบูรณ์ตามที่ปรากฏในหนังสือพุทธานุกุพุทธประวัติ

ดังนี้ คือ ปริจเฉทที่ 1 ว่าด้วยประวัติขมพูทวีป การสร้างกรุงกบิลพัสดุ์และศากยวงศ์ เจ้าชายสิทธัตถะ และลำดับพระวงศ์ ปริจเฉทที่ 2 ว่าด้วยเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกบรรพชา บำเพ็ญทุกรกิริยา และตรัสรู้ ปริจเฉทที่ 3 ว่าด้วยพระผู้มีพระภาคเจ้าเสวยวิมุตติสุข และแสดงปฐมเทศนาแก่ฤๅษีปัญจวัคคีย์ ปริจเฉทที่ 4 ว่าด้วยพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตเอหิภิกขุอุปสัมปทาและทรงแสดงแสดงอนัตตลักษณะสูตรแก่ฤๅษีปัญจวัคคีย์ และยสกุลบุตรพร้อมทั้งสหายออกบวช ปริจเฉทที่ 5 ว่าด้วยพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงส่งพระสาวก 60 รูป ประกาศศาสนาและแสดงธรรมโปรดชฎิล 3 พี่น้อง และทรงรับเวฬุวันเป็นอารามสงฆ์แห่งแรก ปริจเฉทที่ 6 ว่าด้วยประวัติสังเขปของพระอัครสาวกทั้ง 2 คือ พระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะ ปริจเฉทที่ 7 ว่าด้วยประวัติสังเขปของพระมหากัสสปะเถระและพระมหา กัจจายนเถระ ปริจเฉทที่ 8 ว่าด้วยโสฬสมานวกปัญหา ปริจเฉทที่ 9 ว่าด้วยอุปสมบทวิธีและประวัติสังเขปของพระราชาและพระปुณณะ ปริจเฉทที่ 10 ว่าด้วยพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จกลับกรุงกบิลพัสดุ์ โปรดพุทธบิดา หม่อมพระญาติและบวชสามเณรราहुล ปริจเฉทที่ 11 ว่าด้วยมูลเหตุการณออกบวชของเจ้าศากยวงศ์

4) คำอธิบายความแห่งพุทธานุพุทธประวัติ คำอธิบายเนื้อหาพุทธานุพุทธประวัติที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักษุทั้งหมด เรียบเรียงขึ้นโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เพียงพระองค์เดียว ซึ่งเป็นการนำเอาหลักเกณฑ์หรือเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ เป็นต้น อันเป็นข้อเท็จจริงในปัจจุบันสมัยมาเป็นองค์ประกอบอธิบายเนื้อหาดังกล่าว เพื่อให้เห็นถึงความชัดเจนของคำอธิบายความที่พระองค์ทรงเรียบเรียงขึ้น ผู้วิจัย ขอยกตัวอย่างคำอธิบายความพุทธานุพุทธประวัติเกี่ยวกับภูมิศาสตร์มัชฌิมชนบทของขมพูทวีปในอดีต เทียบเคียงกับประเทศอินเดียในปัจจุบัน ตอนหนึ่งว่า “ถึงอย่างนั้น การที่แบ่งเป็นมัชฌิมประเทศก็ยังมีปรากฏในแผนที่อินเดีย กำหนดที่ซึ่งเรียกว่า มัชฌิมประเทศ ในบัดนี้ ในทิศบูรพา ภายในแต่ประเทศเบงกอล

(Bengal) เข้ามา ในทิศทักษิณ ภายในแต่ประเทศเดกกัน (Deccan) เข้ามา ในทิศ
ปัจฉิม ภายในแต่ประเทศบอมเบ⁴⁶ (Bombay) เข้ามา ในทิศอุดร ภายในแต่
ประเทศเนปาล (Nepal) เข้ามา”⁴⁷

5) **ปกิณกเทศนา** หมายถึง ธรรมเทศนาเบ็ดเตล็ดที่พระพุทธเจ้าตรัสใน
สถานที่ต่าง ๆ ไม่ถึงกับจะจัดไว้ในพุทธสมัยได้ ซึ่งเป็นการคัดเลือกหลักธรรม
ที่ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต เช่น จาก
ธรรมบท ยมกวรรค ในขุททกนิกาย หม่อมราชวงศ์พระชื่น เปரியัญ วัดบวรนิเวศ
วิหาร ทรงแปลและเรียบเรียง และหลักธรรมตามที่ปรากฏในเทศนาพิเศษเนื่อง
ในโอกาสพิเศษต่าง ๆ ซึ่งปรากฏบุคคลผู้แปลและเรียบเรียง เป็นต้นว่า พระเจ้า
น็องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส หม่อมราชวงศ์พระชื่น เปரியัญ วัดบวรนิเวศ
วิหาร พระธรรมไตรโลกาจารย์ วัดพิชัยญาติการาม หม่อมเจ้าพระศรีสุคติศัทยา
นุกัณฑ์ และพระเถรานุเถระ พระภิกษุสามเณร บุคลากรของมหามกุฏราชวิทยาลัย

ในส่วนของหลักธรรมที่ปรากฏในเทศนาพิเศษเนื่องในโอกาสพิเศษ
ต่าง ๆ นั้น ยกตัวอย่างเช่น พระธรรมเทศนาพิเศษ ปรรากการที่สมเด็จพระบรม
โอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ 4
มกราคม ร.ศ. 113 พระเจ้าน็องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงเรียบเรียง,
พระมงคลวิเสสกลา ของสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ เนื่องในงาน
ฉลองพระชนมพรรษาสมปฎิมากร ในรัชกาลที่ 5, ศราทธพรดเทศนา เนื่องใน
การพระราชกุศลสักการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส และทศพิธราชธรรมจรยาติกถา
ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ถวายในการพระราชพิธีบรม
ราชาภิเษก ร.ศ. 129 ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6)

6) **กถามรรค** หมายถึง เนื้อหาสาระพุทธธรรมหรือเรื่องที่แต่งตามอัธยาศัย
ของผู้แต่ง ว่าด้วยอธิบายความพระสูตรจำนวน 33 พระสูตร เช่น มงคลสูตร

⁴⁶ เมืองบอมเบ (Bombay) ประเทศอินเดีย ในปัจจุบันนี้ เรียกว่า เมืองมุมไบ (Mumbai)

⁴⁷ มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ธรรมจักษุ เล่ม 1*, 85-86.

รัตนสูตร และหลักธรรมต่าง ๆ หรือแนวทางวิธีปฏิบัติธรรม โดยอาศัยข้อมูลจาก คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา หรือคำสอนของพระโบราณาจารย์ทั้งหลายมาเป็น องค์ความรู้ในการอธิบาย เช่น “อภินิหารจะเวกขณะกะถา” งานนิพนธ์ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส, “วิธีเจริญวิปัสสนาภาวนา” “พรรณนาคุณพระระตะนะไตรโดยสังเขป” งานรจนาของสมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร เรียบเรียงไว้

7) **ธรรมหลัทย** หมายถึงข้อความที่เป็นแก่นแท้หรือหัวใจธรรม โดยคัดเลือกข้อธรรมต่าง ๆ จากคัมภีร์พระไตรปิฎก 3 แห่ง คือ ทสุตรสูตร สังคิติสูตร ในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค, วิภังคปกรณ์ และอังคตตรนิกาย ทุกนิบาต มาเรียบเรียงเป็นหมวดหมู่ มีจำนวน 51 ข้อธรรม แบ่งเป็นลักษณะธรรมวิภาค (จำแนกธรรมเป็นหมวด ๆ) ตั้งแต่หมวดที่ 1-4 โดยมีพระเถระ 2 ท่าน คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ขณะทรงดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ที่ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส) และพระธรรมไตรโลกาจารย์ วัดพิชัยญาติการาม ทรงแปลความหมายและเรียบเรียง

8) **สุภาชิต นิทานสุภาชิต มินิทานสาธก** หมายถึงเนื้อหาสาระที่คัดเลือกมาจากพระสูตรต่าง ๆ ในพระไตรปิฎก เช่น อาฬวกสูตร เทวตาสังยุตต์ พรหมณสังยุตต์ ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค มาแปลความหมาย มีการยกพุทธสุภาชิตแปลขึ้นเป็นนิกเขปบท แล้วนำนิทานชาดกหรือนิทานท้องเรื่องมาเป็นอุปมาอุปไมย แสดงอุทาหรณ์ให้เห็นถึงเหตุการณ์ที่สอดคล้องกันกับสุภาชิต ประกอบเนื้อหาแต่ละสุภาชิต เพื่อถ่ายทอดความเข้าใจ ตัวอย่างเช่น นิทานสุภาชิต: การลวงกันจะลวงกันได้ก็แต่คนโง่เท่านั้น ถ้าลวงคนฉลาด เขาอาจรู้ทัน, นิทานสาธก: คัดจากพงชาดก เรื่องนกกระยางเจ้าเล่ห์ จากอรรถกถาเอกนิบาต ชาดก, ผู้แต่ง: พระเฮียะ นักเรียน วัดบวรนิเวศวิหาร⁴⁸

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, 198.

9) หนังสือนักปราชญ์เก่า หมายถึง หนังสือที่นักปราชญ์เก่าได้เรียบเรียงขึ้นไว้ แล้วนำมาตีพิมพ์ลงในนิตยสารแต่ละฉบับ ได้แก่

(1) หนังสือมิลินทปัญหา หนังสือมิลินทปัญหาคัมภีร์นี้ แต่งขึ้นเมื่อพระพุทธศาสนากาลประมาณ 500 พรรษา พระคันถรจนจารย์ประสงค์จะชี้แจงข้อพระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนาให้แจ่มแจ้งพันวิมติกังขา จึงเอาอดีตนิทานเรื่องพระนาคเสนแก้ปัญหาพระยามิลินท์โยนกราช อันมีเรื่องมีความจริงเป็นค้ำมูล มาตั้งเป็นค้ำแล้วแต่อธิบายพระธรรมวินัยตามอนุมติของท่าน ซึ่งพระคันถรจนจารย์ ผู้แต่งคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ มีนามปรากฏในค่านมัสการข้างต้นว่า พระปิฎกจุฬาลักษณ์⁴⁹ อย่างไรก็ตาม สารัตถะมิลินทปัญหาที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักษุ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และพระเถรานุเถระบุคคลากรมหามกุฏราชวิทยาลัย ทรงแปลจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยและแต่งอธิบายเป็นสำนวน “สนาม” คือ สำนวนที่พระแปลหนังสือกันในเวลาสอบพระปริยัติธรรม⁵⁰

(2) หนังสือมังคลัตถทีปนี หนังสือมังคลัตถทีปนีที่ตีพิมพ์ลงในนิตยสารธรรมจักษุนี้ เป็นฉบับแปลจากภาษามคธเป็นภาษาไทย เมื่อปีพุทธศักราช 2364 (จุลศักราช 1183 ปีมะเส็ง ตรีศก) ซึ่งพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3) ทรงมีพระราชศรัทธาในคำสอนของพระพุทธเจ้า จึงรับสั่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้หมื่นราชวัจกร เสด็จยังพระราชอาคันตุกะ ฐานานุกรมเปรียญ อาราธนาแปลพระบาลี เรียงเป็นเนื้อความตามอรรถาธิบาย ในคัมภีร์มังคลัตถทีปนี อรรถกถาของมงคลสูตร⁵¹ แปลจากภาษามคธเป็นภาษาไทย (สยาม) โดยพิสดาร มีพระเถรานุเถระและนักปราชญ์ราชบัณฑิต ร่วมมือในการแปลและตรวจชำระ

⁴⁹ ยิ้ม ปันตยทางกูร, ปัญหาพระยามิลินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร), 2520. คำนำ.

⁵⁰ ที่เดียวกัน

⁵¹ ชุ.ช.อ. 25/5-6/3-4 (ไทย.มมร)

(3) หนังสือวิสุทธิมรรค หนังสือวิสุทธิมรรคที่ปรากฏในนิตยธรรมจักขุนี้ ปรากฏเนื้อหาเฉพาะในส่วนของปัญญานิเทศ⁵² พรรณนาถึงสมถกรรมฐาน-วิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งเป็นการนำบทบาลีที่ปรากฏในปัญญานิเทศมาแปลความหมายและอธิบายเพิ่มเติม ซึ่งเนื้อหาของหนังสือวิสุทธิมรรค (บั้นปลาย) หมวดยุคปัญญานิเทศ ที่นำมาตีพิมพ์ลงในนิตยสารธรรมจักขุ เป็นสำนวนการแปลของพระยาบวรปริชา (ชู) และปรากฏเนื้อหาในส่วนของมหาพุทธคุณกถา ว่าด้วยการนำบทพระพุทธคุณนาม 9 ประการ ได้แก่ บท พระอรหันต์ สัมมาสัมพุทธโฆ วิชชาจรณสัมปันโน สุคโต โลกาวิทู อนุตตโร ปุริสทัมมสารถิ สัตถา เทวมนุสสานัง พุทโธ และบทว่า ภควา หรือเรียกว่า นวทรคุณ⁵³

(4) หนังสือมawangศ์สังเขป หนังสือมawangศ์สังเขปเล่มนี้ เป็นงานนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวรโรรส (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส) ที่ทรงแปลและเรียบเรียงขึ้นตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีพุทธศักราช 2439 (ร.ศ. 115) โดยเนื้อหาเกี่ยวกับตำนาน เรื่องราวพระพุทธศาสนา และภูมิประเทศของเกาะลังกา (ศรีลังกา) จากคัมภีร์มawangศ์⁵⁴

นอกจากนี้แล้ว ยังพบว่า มีหนังสือของนักปราชญ์เก่าที่นำมาตีพิมพ์ เช่น หนังสือโสฬสปัญหาและกถามรรคโพธิปักขิยธรรม ของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสสเทวมหาเถระ) วัดราชประดิษฐ์ หนังสือสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ของสมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัส และหนังสือพระราชนิพนธ์เรื่องพระทันตธาตุของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

⁵² แต่ในหนังสือวิสุทธิมรรค ฉบับภาษาบาลี เนื้อหาจัดอยู่ในชั้นธนิเทศ (หน้า 1).

⁵³ มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ธรรมจักขุ เล่ม 11* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2448), 768.

⁵⁴ มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ธรรมจักขุ เล่ม 17* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2454), 345.

10) **เรื่องเบ็ดเตล็ด** ว่าด้วยสาระสำคัญของพุทธธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรแปลนอกเหนือคัมภีร์พระไตรปิฎกของพุทธศาสนาเถรวาท เช่น การแปลและอธิบายความของพระสูตรของนิกายมหายาน ชื่อว่า วัชรเจตทิกาสูตร เป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนามหายานภาษาสันสกฤต แล้วสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงนำมาแปลความหมายเป็นภาษาไทย พร้อมทั้งมีการอธิบายความรูปแบบปุจฉาแลวิสัชนาวิธีด้วยพระองค์เอง ทั้งนี้เนื้อหาในปริจเฉทว่าด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ด ยังปรากฏเนื้อหาในส่วนของเอกสารการแจ้งข่าวสารของมหามกุฏราชวิทยาลัย สำเนาลายพระหัตถ์นำ สำเนาแถลงการณ์ ตรวจการคณะสงฆ์ และระเบียบคำสั่งต่าง ๆ ของคณะสงฆ์ทั่วสังฆมณฑล เป็นต้น

จะเห็นว่า สารัตถะพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักษุทั้ง 10 ปริจเฉทนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระองค์ทรงประทานเกณฑ์หรือแนวทางเพื่อทำความเข้าใจในเนื้อหาทั้ง 10 ปริจเฉท ดังนี้

- 1) (เนื้อหาสารัตถะ) บางเรื่องก็สั่งสอนโดยตรง เช่น กาลามสูตร ในคัมภีร์ติกนิบาต อังคุตตรนิกาย เป็นคำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนพวกชาวบ้านกาลามะ อย่าถือตามเหตุต่าง ๆ มิตามได้ฟังกันมา เป็นต้น ให้ตรึกตรองเห็นได้ตนเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้อ่านเห็นชอบแล้ว ควรปฏิบัติตาม
- 2) บางเรื่องเป็นแต่การแสดงคุณและโทษ (ข้อดีและข้อเสีย) เช่น กรณียาภรณ์สูตร ในคัมภีร์ทุกนิบาต อังคุตตรนิกาย แสดงโทษของทุจจริตและคุณของสุจริต เรื่องเช่นนี้ ผู้อ่านควรใช้โยนิโสมนสิการ ตรัสตรองเห็นผิดและชอบแล้วจึงปฏิบัติตามสมควรแก่ธรรม
- 3) บางเรื่องเป็นแต่แสดงความประพจน์ที่ควรเอาเป็นแบบหรือไม่ เช่น โลกธรรมสูตร ในคัมภีร์อัฐกนิบาต อังคุตตรนิกาย แสดงถึงโลกธรรมทั้ง 8 เรื่องเช่นนี้ ผู้อ่านเห็นชอบแล้ว ควรถือเอาเป็นแบบอย่าง
- 4) บางเรื่องก็แสดงสุภาษิตด้วยนิทานเปรียบเทียบ ดังเรื่องในชาดกนิบาต เช่น กัจฉปชาดกในทุกนิบาต แสดงถึงเรื่องของสหายทั้ง 2 คือ หงส์และเต่า เรื่องเช่นนี้ ผู้อ่านไม่ต้องคิดว่าหงส์กับเต่าพูดได้จริงหรือ ควรถือเอาแต่ความเข้าใจว่า วาจาที่พูดในเวลาไม่ควร อาจให้ร้ายแก่ตนเองได้หรือทำให้เสียการ

5) บางเรื่องก็แสดงเรื่องราวในปางหลัง เช่น มหาปรินิพพานสูตร ในคัมภีร์ที่ขนิทาย มหาวรรค เล่าถึงพระพุทธประวัติในปัจฉิมสมัย เรื่องเช่นนี้ ผู้อ่านควรทรงไว้อย่างเป็นตำนานอย่างทรงเรื่องพงศาวดาร 6) บางเรื่องก็แสดงนิสัยใจคอ และความถือความนิยมของคนในครั้งนั้น เช่น พรหมชาลสูตร ในคัมภีร์ที่ขนิทาย สลักชั้นธรรค แสดงทฎฐิ 62 ประการของสมณะพราหมณ์ในครั้งนั้น เป็นต้น พระสูตรเช่นนี้ ผู้อ่านควรทรงไว้อย่างเป็นขนบธรรมเนียมโบราณ เช่นเดียวกับเราอ่านคำให้การของขุนหลวงหาวัด อันเล่าถึงขนบธรรมเนียมกรุงเก่า 7) บางเรื่องเป็นเครื่องให้เกิดความคิด ความฉลาดไหวพริบ เช่นเรื่องมิลินทปัญหา อันแสดง สัจฉาของพระนาคเสนเถระและพระเจ้ามิลินท์ เรื่องเช่นนี้ ผู้อ่านควรสังเกตที่ ถามที่แก้ปัญหาไว้ 8) บางเรื่องก็เป็นอย่างกฎหมาย เช่น คัมภีร์พระวินัย อันแสดง ลิกขาบทบัญญัติ เรื่องเช่นนี้ ผู้อ่านควรถืออย่างกฎหมาย 9) บางเรื่องก็เป็นอย่าง ตำรา เช่น วิสุทธิมรรค อันกล่าวเรื่องบำเพ็ญพระกรรมฐาน เรื่องเช่นนี้ ผู้อ่านควร ถืออย่างตำรา⁵⁵

อย่างไรก็ดี เมื่อว่าด้วยเนื้อหาสารัตถะพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสาร ธรรมจักขุ ทั้ง 10 ปริจเฉท ตีพิมพ์เผยแพร่ตลอดระยะเวลา 17 ปี รายเดือน และรายไตรมาส คือ ตั้งแต่ฉบับแรกปีพุทธศักราช 2437 จนถึงฉบับสุดท้ายปี พุทธศักราช 2454 ผู้วิจัยพบว่า นิตยสารธรรมจักขุ แต่ละเล่ม/ปี มีความแตกต่างกันด้านการนำเสนอเนื้อหาทั้ง 10 ปริจเฉท เพราะบางเล่มปรากฏเนื้อหา เกือบครบทั้ง 10 ปริจเฉท บางเล่มปรากฏเพียง 3-4 ปริจเฉทเท่านั้น และมีการ ปรับ เปลี่ยนแปลงการตีพิมพ์จากรายเดือนเป็นรายไตรมาสในปีพุทธศักราช 2448 เป็นต้นไป ดังแสดงในตารางต่อไปนี้

⁵⁵ มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ธรรมจักขุ เล่ม 7*, คำนำ.

ตารางที่ 4 แสดงเนื้อหาหมวดพุทธธรรม จำนวน 10 ประจําของนิตยสารธรรมจักษุ
ตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2437 (ร.ศ. 113) ถึงปีพุทธศักราช 2454 (ร.ศ. 130)

นิตยสารธรรมจักษุ		สารัตถะพุทธธรรม จำนวน 10 ประจํา									ตีพิมพ์	
ปีที่	พ.ศ.	พุทธ สมัย	วรรณนา พุทธสมัย	พุทธานุ พุทธ ประวัติ ⁵⁶	ปกิณณก เทศนา	กถา มรรค	ธรรม เหตุ	สุภาชิต (นิทาน)	หนังสือ นักปราชญ์	ธรรม เบ็ดเตล็ด	ราย เดือน	ราย ไตรมาส
1	2437-2438	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-
2	2438-2439	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	✓	-
3	2439-2440	✓	✓	-	✓	✓	-	✓	-	✓	✓	-
4	2440-2441	✓	✓	-	✓	✓	-	✓	✓	✓	✓	-
5	2441-2442	✓	-	-	✓	✓	-	-	✓	✓	✓	-
6	2442-2443	✓	✓	-	-	✓	-	✓	✓	✓	✓	-
7	2443-2444	✓	-	-	✓	✓	-	-	✓	✓	✓	-
8	2444-2445	✓	-	-	-	✓	-	-	✓	-	✓	-
9	2445-2446	✓	-	-	-	✓	-	-	✓	-	✓	-
10	2446-2447	✓	✓	-	-	✓	-	-	✓	-	✓	-
11	2447-2448	✓	✓	-	-	✓	-	-	✓	-	✓	-
12	2448-2449	✓	-	-	✓	✓	-	-	✓	-	-	✓
13	2449-2450	✓	-	-	✓	✓	-	-	✓	-	-	✓
14	2450-2451	✓	-	-	-	-	-	-	✓	-	-	✓
15	2451-2452	✓	✓	-	✓	✓	-	-	✓	-	-	✓
16	2452-2453	✓	✓	-	✓	✓	-	-	✓	-	-	✓
17	2453-2454	✓	✓	-	✓	✓	-	-	✓	✓	-	✓

6. สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาความเป็นมาของนิตยสารธรรมจักษุ ทำให้พบว่า นิตยสารธรรมจักษุ เป็นนิตยสารทางพระพุทธศาสนาเล่มแรกของประเทศไทย เกิดขึ้นท่ามกลางกระแสความนิยมในการตีพิมพ์นิตยสารและสนองพระบรมราโชบาย

⁵⁶ หมวดประจําชื่อว่าด้วย “คำอธิบายเนื้อหาพุทธานุพุทธประวัติ” ผวนกเข้ากับหมวดประจําพุทธานุพุทธประวัติ

ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับการเผยแพร่พุทธธรรมในยุคสมัยนั้น พร้อมกันกับเป็นวัตถุประสงค์ของมหามกุฏราชวิทยาลัยที่เปิดพื้นที่ให้นิสิต นักเรียน แผลและอธิบายความพระสูตรหรือหลักธรรม เพื่อเผยแพร่คำสอนของพระพุทธศาสนา

นิตยสารธรรมจักษุ ที่ก่อตั้งโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะดำรงตำแหน่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส มีบุคคลและกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ส่วนใหญ่เป็นบุคลากรของมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นบรรณาธิการและผู้ช่วยในการจัดทำ มีการแปลความหมาย อธิบายความ และเรียบเรียงพระสูตรต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และหนังสือของนักปราชญ์ต่าง ๆ แล้วนำมาตีพิมพ์ลงในนิตยสารธรรมจักษุ เป็นรายเดือนและรายไตรมาส ตั้งแต่ฉบับแรกในปีพุทธศักราช 2437 ถึงฉบับสุดท้ายในปีพุทธศักราช 2454 จำนวน 159 เล่มฉบับ (ตามจำนวนเดือนหรือไตรมาส) ตลอดระยะเวลา 17 ปี

อย่างไรก็ดี ผู้วิจัย ขอสรุปเนื้อหาสาระสำคัญของพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักษุ ดังนี้

1. หมวดสารัตถะพุทธธรรมที่ถูกตีพิมพ์มากที่สุด (จากมากไปน้อย) ได้แก่ กถามรรค พุทธสมัย และหนังสือนักปราชญ์เก่า ตามลำดับ โดยพบว่า ตลอด 17 ปีของการตีพิมพ์นิตยสารธรรมจักษุ ปริจเฉททั้ง 3 หมวดนี้ ปรากฏอยู่เกือบทุกเล่ม/ปีที่ตีพิมพ์

2. หมวดสารัตถะพุทธธรรมที่ถูกตีพิมพ์น้อยที่สุด (จากน้อยไปมาก) ได้แก่ พุทธานุพุทธประวัติ ธรรมเหตุย และวรรณภาพพุทธสมัย ตามลำดับ เพราะปรากฏการตีพิมพ์เพียง 2 ปีแรกเท่านั้น

3. สารัตถะพุทธธรรมที่ปรากฏในนิตยสารธรรมจักษุ ประกอบด้วยหลักธรรมในพระสุตตันตปิฎก พระวินัยปิฎก ในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นการแปลพระสูตรจำนวน 276 เรื่อง (พระสูตร) และอธิบายความ 179 เรื่อง

(พระสูตร), พระสูตรของมหายาน คือ วัชรจเฉทิกาสูตร, หนังสือแปลของนักปราชญ์เก่าทั้งหลายจากต้นฉบับที่เป็นภาษาบาลี เช่น หนังสือมังคลัตถปิณี หนังสือวิสุทธิมรรค, พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เรื่องมหาวงศ์สังเขป หรือพระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราช (สาปุสเสวมหาเถระ) วัดราชประดิษฐ์ เรื่องโสฬสปัญหา และสารัตถะพุทธธรรม ส่วนพระธรรมเทศนาในวโรกาสพิเศษต่าง ๆ ในพระราชพิธีหลวงอีกหลายกัณฑ์ เช่น ศราทธพตเทศนา มงคลวิเสสกถา มีบุคคลากรผู้มีส่วนร่วมในการแปลพระสูตรและอธิบายความพระสูตร จำนวนทั้งสิ้น 50 รูป/คน แบ่งเป็นบรรพชิต 49 รูป และคฤหัสถ์ 1 คน โดยมีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นผู้นำ พร้อมด้วยพระเถรานุเถระ และบุคคลากรของมหามกุฏราชวิทยาลัย

4. นิตยสารธรรมจักษุ นอกจากจะนำเสนอสารัตถะพุทธธรรมแล้ว ยังปรากฏว่ามีการตีพิมพ์กระดานข่าว แจกประกาศ กิจกรรมของมหามกุฏราชวิทยาลัย ข่าวสารคณะสงฆ์ เหตุบ้านการเมือง พระราชกิจจานุเบกษา สำเนาการตรวจการต่าง ๆ เป็นต้น เพื่อแจ้งข่าวสารสื่อไปยังสาธารณชนทั่วราชอาณาจักร

สุดท้าย ในความเห็นผู้วิจัย นิตยสารธรรมจักษุ เสมือนเป็นเครื่องเตือนสติ เป็นคู่มือแนะนำข้อปฏิบัติที่ถูกต้องที่ควร ตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ดังความหมายของนิตยสารที่ว่า “หนังสือธรรมจักษุ ชื่อว่า เป็นเหมือนดวงตา (จักษุ) ได้แลเห็นหนทางกล่าวคือการปฏิบัติชอบปฏิบัติผิด ของผู้มีปัญญาจะพึงคำนึงคิดแล้วเว้นการปฏิบัติผิด ตั้งตนไว้ใน การปฏิบัติชอบ” และยังเป็นสื่อกลางระหว่างพุทธจักรและอาณาจักร สำหรับหล่อหลอมความสามัคคีของคนในชาติ ผ่านพุทธธรรมที่ถูกนำเสนอเพื่อประยุกต์เข้ากับสังคมร่วมสมัย

บรรณานุกรม

• ภาษาไทย

1. พระไตรปิฎกและอรรถกถา

มหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514.

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล ชุด 91 เล่ม*. นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.

2. หนังสือ

กริสโวลด์, อเล็กซานเดอร์ บี.. *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม*. แปลโดย สุภัทรดิศ ดิศกุล. ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล ทรงพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในมหามงคลสมัย พระชนมายุเสมอด้วยสมเด็จพระราชบิดา วันอาทิตย์ที่ 29 สิงหาคม พุทธศักราช 2508. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2508.

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). *หนังสือแสดงกิจจานุกิตย The Modern Buddhist, LIST OF COMMON TREES, SHRUBS, ETC. IN SIAM*. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ พลอากาศเอกสิทธิ เสวตศิลา ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม., ภ.ป.ร. 3 ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันอาทิตย์ ที่ 26 มิถุนายน พุทธศักราช 2559. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2559.

พระไพศาล วิสาโล. *พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2559.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนา ฝ่ายหินยานกับมหายาน และเรื่องสร้างพระบฏหลวง. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2556.

_____. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมา กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472.

ภัทรพร สิริกาญจน. พระพุทธศาสนาในประเทศไทย: เอกภาพในความหลากหลาย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2557.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. ข้อบังคับมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ว่าด้วยการกำหนดสี และความหมายดวงตรามหาวิทยาลัย พ.ศ. 2546. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2551.

_____. ธรรมจักษ เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2437.

_____. ธรรมจักษ เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2438.

_____. ธรรมจักษ เล่ม 6. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2442.

_____. ธรรมจักษ เล่ม 7. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2443.

_____. ธรรมจักษ เล่ม 11. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2448.

_____. ธรรมจักษ เล่ม 12. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2449.

_____. ธรรมจักษ เล่ม 17. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2454.

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย. *ประมวลพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514.

ยิ้ม ปั่นทยางกูร. *ปัญหาพระยามิลินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ*. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2520.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, *ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร*, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2504.

สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย. *ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง*. โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.

3. วิทยานิพนธ์

พาสนา กิจถาวร. “บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

• ภาษาต่างประเทศ

1. หนังสือ

SKILLING, Peter, and Santi Pakdeekham. *Pali and vernacular literature transmitted in Central and Northern Siam*. Bangkok: Fragile Palm Leaves Foundation, Lumbini International Research Institute, 2004.

2. บทความ

HALLISEY, Charles. “Roads taken and not taken in the study of Theravāda Buddhism.” *Defining Buddhism(s) A Reader. Edited by Karen Derris and Natalie Gummer.* (Chicago: University of Chicago Press, 1995): 37.

3. วิทยานิพนธ์

SIRIKANCHANA, Pataraporn. “The Concept of ‘Dhamma’ in Thai Buddhism: A Study in the Thought of Vajiranana and Buddhadasa.” PhD diss., University of Pennsylvania, 1985.